

УДК 574+502.3

ПРОБЛЕМИ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ В СОЦІОЕКОЛОГІЇ

М. Назарук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

Розглянуто головні поняття категорії соціоекології, їхній взаємозв'язок з іншими науками. Схарактеризовано соціоекосистему як об'єкт вивчення соціоекології. Предмет дослідження соціоекології – система суспільство–природа.

Ключові слова: категорії, поняття соціоекології, соціоекосистема, якість життєвого середовища, якість природного середовища.

Соціоекологія аналізує ставлення людини в притаманному їй гуманістичному горизонті з погляду його відповідності історичним потребам людського розвитку, в ракурсі культурної виправданості та перспективи, через теоретичне осягнення світу в його загальних визначеннях, які виражають міру історичної єдності людини і природи. Будь-який учений обмірковує головні поняття проблеми взаємодії суспільства та природи через призму своєї науки. Зокрема, географ розглядає проблему стосунків суспільства та природи під кутом просторових співвідношень територіальних комплексів, біолог – під кутом розвитку живої речовини тощо.

Понятійно-категоріальний апарат соціоекології формується, розвивається і вдосконалюється. Цей процес багатоманітний і охоплює всі сторони соціоекології не тільки в об'єктивному, а й у суб'єктивному плані, своєрідно відображаючи наукову творчість і впливаючи на еволюцію наукових інтересів і пошуків як окремих учених, так і цілих колективів, наукових шкіл.

Якщо проаналізувати літературу з цієї проблематики, то можна зауважити, що останніми роками формується уявлення про головні завдання і функції соціоекології, її категоріального апарату. Е.В. Гірусов уважає, що соціоекологія – це дитина екстремальних обставин у розвитку взаємодії суспільства і природного середовища, і саме тією обставиною зумовлене її призначення – теоретично забезпечити гармонізацію цієї взаємодії [1].

На думку М.М. Мамедова, нормативні властивості соціально-екологічного знання ґрунтуються на відображенні об'єктивних законів екології і всебічному дослідженні можливих наслідків антропогенного впливу на природне середовище [2]. В.Д. Комаров зазначив, що соціоекологія – це науковий базис перспективної раціоналізації взаємодії суспільства та природи, вона вивчає специфічні закономірності і формулює принципи та методи оптимізації цієї взаємодії, що є зацікавленням усієї цивілізації [3].

У багатьох працях наголошено на величезному світоглядному значенні соціоекології, яке, на думку М.М. Кисельова, полягає в тому, що вона здатна забезпечити конкретизацію філософського принципу єдності матеріального світу, подолання

традиційних уявлень про взаємодію суспільства та природного середовища, спрямованість екологічного дослідження на людину, тобто його гуманізацію та соціалізацію [4].

Професор О. Шаблій стверджує, що конкретними об'єктами соціоекології є соціоекосистеми, а предметом – взаємодія суспільства і природи в цих системах [5].

Очевидно, що структурна організація соціально-екологічного знання повинна повністю відповідати структурі об'єкта дослідження, структурі екологічної проблеми, а також виражати концептуальну цілісність цього знання, забезпечити координацію і субординацію ієрархічних рівнів теоретичного й емпіричного матеріалу.

Оскільки для сучасного стану суспільного розвитку характерне зростання залежності суспільства від стану природних ресурсів, то стає зрозумілим, що понятійний апарат суспільних наук повинен переважати у відображенні проблем взаємодії суспільства та природи. Людство вже значно взяло під свій контроль регіональні процеси біосфери та їхнє регулювання. Без сумніву, з часом уся біосфера буде охоплена регулятивною діяльністю людей, і система суспільство–природа стане самоорганізувальною системою в цілому, а не тільки в окремих частинах. Організаційним чинником цієї системи буде суспільство, а головними каналами зв'язку між цими частинами – природні кругообіги речовин та енергії, у структуру яких люди навчаться штучно вводити компоненти своєї діяльності [6].

Щодо виняткової ролі соціоекології у вирішенні проблем у системі суспільство–природа необхідно наголосити, що саме вона передбачає злиття природничих, суспільних і технічних наук, оскільки соціальна екологія формувалась на різноманітних тлумаченнях і тривалий час існувала як екологія міста (урбоекологія), соціологія урбанізації тощо. Ці категорії дуже впевнено використовує багато вчених у соціоекології.

Значну частину категорій і понять соціоекологія запозичила від біоекології, зокрема, багато категорій з екології рослин і тварин – такі, як ареал, адаптація, популяція тощо. Водночас соціальна екологія використовує просторово-часовий підхід суспільної географії та економіки природокористування. Проф. О. Шаблій зазначає, що „географічна наука створила потужний методологічний і теоретичний понятійно-категоріальний апарат, фундаментальні концепції геосфери, географічної і ландшафтної оболонки, природно-територіальних і територіально-господарських (у тім числі виробничих) і соціально-економічних комплексів (геосистем)” [7].

На думку М. Долішнього та Л. Гриніва, інтегративна природа соціоекології вельми наочно проявляється у надзвичайно високій сприйнятливості цієї галузі до активного використання будь-яких компонентів загальнонаукових методологій; це стосується, насамперед, сучасних загальнонаукових підходів до пізнання діяльності – системного, структурного, функціонального, інформаційного, ймовірного тощо [9].

Кожен з нетрадиційних загальнонаукових підходів (системний, структурний, функціональний тощо) концентрує увагу дослідника на вивченні саме того аспекту діяльності, що визначений відповідним центральним поняттям, відображеним у назві підходу.

До категорій соціальної екології належать фундаментальні поняття, які відображають найзагальніші суттєві властивості, зв'язки і відношення суспільства й природи, їхнє пізнання і перетворення людиною з метою гармонізації цих відношень. Це важливі результати багатомісячного процесу розвитку взаємовідношень суспільства і природи, всієї духовної культури спілкування людини з природою в процесі

природокористування. Розрізняють загальні категорії соціоекології як науки, її окремі категорії, а також категорії конкретних наук, які входять у систему соціоекології на правах галузевих підрозділів як її складові частини. До загальних категорій соціоекології як науки можна зачислити об'єкт її вивчення – соціоекосистеми. Адже „центральна ідея системного підходу полягає у вивченні будь-якого рівня організації саме як систем, виходячи із сутнісних рис системних утворень” [7].

У разі розгляду соціоекосистеми як територіальної соціоприродної саморегульованої системи, динамічну рівновагу якої повинне забезпечувати людське суспільство, нам треба чітко усвідомлювати, що суспільство, як і природа, – без сумніву, велика система. Це означає, що різні сторони його існування, функціонування та прогресу є порівняно самостійними системами (певна річ, вони пов'язані безперервною взаємодією та взаємною детермінацією).

Для вивчення й оптимізування антропогенної складової соціоекосистеми дуже важливо знати роль і місце людського чинника у впливі на довкілля. Як відомо, результатом функціонування соціоекосистеми є створений корисний продукт, що йде на задоволення потреб людини, а також можливі наслідки цієї діяльності у вигляді різноманітних пошкоджень компонентів навколишнього середовища (викиди і скиди, зміна ландшафту і гідрологічного режиму, не відновлюване знищення частин мінеральних, ґрунтових, лісових, водних та інших ресурсів). Чи задовольняють ці результати тривалі інтереси людини, чи здатне навколишнє середовище витримати ці впливи без деградації екосистем – ось ті питання, відповіді на які можуть визначити рівень оптимізації та гармонізації соціоекосистеми.

Якість природного середовища людини означає збереження екологічної рівноваги в ньому у такому вигляді, щоб люди могли жити і розвиватися як біологічні істоти. Цього можна досягти, якщо під час освоєння природи у процесі виробництва виходити з розуміння обмеженості можливостей біосфери [10]. Окрім рівня забруднення атмосферного повітря та води, капітальних вкладень на заходи з охорони та раціонального використання природних ресурсів, до показників якості довкілля варто зачислити також і якість природно-кліматичних умов, інтегровальну характеристику складу й обсягу природно-сировинних ресурсів, сучасні фізико-географічні явища та процеси.

Очевидно, що кожний із названих компонентів відображає умови, у яких відбуваються процеси задоволення як біологічних, так і соціальних потреб населення регіону. Донедавна потреби, пов'язані з безпосереднім споживанням природних благ, і потреби у певних якісних параметрах природного середовища задовольняли без докладання суспільної праці, тобто вони не були опосередковані будь-якими економічними відношеннями. Економічний зміст екологічних потреб зумовлює певні зрушення у структурі та ієрархії потреб, модифікуючи розуміння добробуту суспільства та його членів. До критеріїв добробуту належать як кількість природних благ, що безпосередньо потрапляють у сферу споживання, так і якість природного середовища як такого. Задоволення екологічних потреб, перетворюючись у чинник добробуту, стає одночасно і його мірилом [8].

Способом збереження суспільства є орієнтація не так на заміну природного середовища, як на забезпечення сумісності з ним усіх напрямів діяльності. Інакше кажучи, в історії людства настав такий момент, коли вирішення будь-яких соціальних проблем тепер тісно пов'язане із завданням збереження біосфери та її компонентів.

Головним компонентом біосфери є життя, поняття, яке теж треба переосмислити з позицій соціоекології. Адже відомо, що всі сучасні форми життя, незалежно від того, на якому етапі біоеволюції вони виникли, функціонально між собою пов'язані, і зв'язки ці інтенсивні; усі форми існують як рівні структурної організації біосфери, як її підсистеми. Отже, поняття біосфери і поняття життя дещо збігаються.

Стосовно соціальної екології, як особливої науки про навколишнє середовище, ми повинні чітко визначитися з розумінням цього поняття. Адже, на нашу думку, соціальна екологія – це поняття не просто про зовнішній світ людини і водночас воно не тотожне поняттю природне середовище. Насправді навколишнє середовище є сукупністю невпорядкованих матеріальних процесів, детермінованих людською діяльністю на перетворення природи в інтересах виробництва і відтворення соціального життя. Навколишнє середовище утворюють три класи матеріальних процесів: змінна частина природи (природна сфера), створене людиною середовище проживання (штучна сфера) і сукупність технічних систем і проявів (техносфера).

Схематично техносферу можна уявити як зону активного взаємопроникнення природних і штучних сфер у єдиному середовищі людського проживання. Навколишнє середовище стало предметом вивчення науки за умов, коли його стан став вразливим чинником існування людства в цілому й окремо взятої людини як виду. А сталося це тому, що довкілля – універсальний наслідок історичних форм природокористування. Воно є предметним результатом саме взаємодії людини і природи у повному масштабі. А тому соціальна екологія повинна поглиблювати знання суперсистеми суспільство–людина–техніка–природне середовище, однак зробити це неможливо без синтезу знань про компоненти і взаємозв'язки названої суперсистеми.

Логічно соціальна екологія є інтегративною. Це означає, що на всіх рівнях дослідження вона синтезує дані природничих, технічних і соціальних наук та перетворює їх у свої засоби пізнання. Нераціональна людська діяльність порушила природний кругообіг речовин і енергообмін на нашій планеті. Відбувається вичерпування і руйнування природних ресурсів, забруднення атмосферного повітря, поверхневих та підземних вод, ґрунтово-рослинного покриву. Характер технологій в обробній промисловості, на транспорті і в будівництві змінюють якість життєвого середовища, що зумовлює численні захворювання людей і ставить під загрозу подальше існування людства на Землі.

Отже, соціальна екологія вивчає сучасний стан та особливості формування навколишнього середовища у зв'язку з історичним розвитком і структурою природокористування, прогнозує розвиток довкілля з майбутнім людства. Практичним завданням соціоекології є така категорія, як якість життєвого середовища, яку визначаємо як інтегральну характеристику всієї сукупності видів, форм, сфер діяльності людей певної локальної, регіональної та глобальної соціоекосистеми або суспільства в цілому, зумовлених рівнем його виробництва, економічними відношеннями, політичним устроєм та системою цінностей.

Саме принципова можливість широкого використання категорій інших наук стосовно тих чи інших проблем взаємодії суспільства і природи пояснює винятково високу, яка немає аналогів, методологічну ефективність і евристичність соціоекології як науки. У поєднанні з філософськими категоріями соціоекологія може розглянути теоретичні засади вирішення проблем довкілля через категоріальний аналіз. З огляду на це важливість категорій соціоекології у синтезі наукового знання важко переоцінити.

Соціоекологія розробляє свої головні поняття і категорії шляхом теоретичного узагальнення даних гуманітарних, природних, технічних наук; узагальнюючи результати, вона розкриває перспективи розвитку окремих наук і самої проблеми взаємодії суспільства та природи, стає знаряддям наукового передбачення, теоретичною і практичною основою вирішення названих проблем.

1. *Бачинський Г.О.* Український шлях у майбутнє // Універсум. – 1996. – №3-4. – С. 18.
2. *Долішній М., Гринів Л.* Соціоекологічна функція регіональної економіки // Вісн. НАН України. – 2001. – №3. – С. 23-25.
3. *Киселев Н.Н.* Объект экологии и его эволюция. – К.: Наук. думка, 1979. – 133 с.
4. *Мамедов Н.М., Суравчина И.Т.* Экология – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1996. – С. 263.
5. *Маркович Д.* Социальная экология. Книга для учителя / Пер. с сербохорват. – М.: Просвещение, 1991. – С. 81.
6. Социально-экологические проблемы современности и новая НТР. – Мехвуз. сб. / Под ред. проф. Б.Г. Марахова. – Л.: Изд-во Ленинг. ун-та, 1981. – С. 18.
7. *Семенюк Є.П.* Філософські засади сталого розвитку. – Львів: Афіша, 2002. – С. 45.
8. *Семенюк Є.П.* Інтегративна природа соціоекології та характер її методологічних засобів // Питання соціоекології: Матеріали Всеукр. конф. – Львів, 1996. – С. 28.
9. Ценностные аспекты науки и проблемы экологии. – М.: Недра, 1981. – С. 244.
10. *Шаблій О.І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 744 с.

THE PROBLEMS OF CONCEPTUAL BODY IN SOCIOECOLOGY

M. Nazaruk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko Str., 41, UA – 79 000 Lviv, Ukraine*

This article considers the main conceptions and categories of socioecology, its interaction with the other sciences. Given characteristic of socioecosystem as an object of socioecological study. The subject of investigation is socioecological system society–nature. The quality of natural and living environment is the final idea of the development.

Key words: categories, socioecological conceptions, socioecosystem, quality of natural and living environment.

Стаття надійшла до редколегії 14.04.2004

Прийнята до друку 20.05.2004